

نوع مقاله: پژوهشی

واکاوی شخصیت حضرت دانیال نبی علیه السلام در متون ادیان ابراهیمی

ک. یاسر ابوزاده گنابی / دکتری ادیان و عرفان

y.a.g@chmail.ir

hasan.hosainiamini@gmail.com

 orcid.org/0000-0002-0793-1321

سیدحسین حسینی امینی / دانش‌آموخته حوزه علمیه قم

دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۲۷ - پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۰

چکیده

حضرت دانیال علیه السلام جوانی یهودی که در ایام حمله نبوکدنصر به اورشلیم دستگیر و به بابل تبعید شد، با وجود مشکلات عدیده‌ای که در ایام اسارت با آنها مواجه بود، توانست به جایگاهی ویژه در دربار پادشاهان دست یابد. گرچه در یهودیت و مسیحیت درباره پیامبر بودن آن حضرت اختلاف است، لیکن روایات اسلامی نبوت آن حضرت را تأیید می‌کنند. بررسی ابعاد مختلف زندگی آن حضرت، اعم از بعد اعتقادی، اخلاقی، رفتاری، فقهی، سیاسی و اجتماعی در قالب بررسی متون، و بالاخص کتب منتسب به دانیال نبی، و با اتخاذ روش توصیفی - تحلیلی، از مهم‌ترین مباحث این نوشتار است. مهم‌ترین نتیجه‌ای که از بررسی ابعاد مختلف زندگی آن حضرت حاصل می‌شود، این است که حضرت دانیال علیه السلام در ادیان ابراهیمی از پیامبرانی معرفی شده که دارای ویژگی‌های برجسته‌ای است. بیشتر مباحث مربوط به حضرت دانیال علیه السلام در متون معتبر ادیان ابراهیمی با یکدیگر مشابهت دارند و این نکته در هم‌گرایی هرچه بیشتر ادیان ابراهیمی اثرگذار است.

کلیدواژه‌ها: دانیال، پیامبر، ادیان ابراهیمی، کتاب دانیال، ابعاد.

«دانیال» نامی است که از واژه 7777 به معنای «خداوند قاضی و داور من است» گرفته شده است (اور، ۱۹۸۸، ص ۸۵۸) و بر جوانی یهودی الاصل و نجیب اطلاق می‌شود (نئوگل، ۲۰۱۰، ص ۷۴) که احتمالاً در اورشلیم (۱۸۶۱ ق.م) و در زمان حکمرانی بوشیا، آخرین پادشاه عادل یهودیه، به دنیا آمد و در هفده سالگی، مقارن با زمان حکومت یهوایقیم، در پی حمله نبوکدنصر به اورشلیم اسیر و همانند حزقیال نبی ﷺ به بابل فرستاده شد (دانیال ۱: ۱-۲، ۶). البته برخی از محققان امروزی معتقدند که فردی با نام «دانیال» هرگز وجود تاریخی نداشته است، ولی کتاب مقدس با برشمردن او از سبط یهودا، مثبت وجود تاریخی چنین فردی است (دانیال ۱: ۶؛ حزقیال ۱۴: ۱۴، ۲۰: ۲۸: ۳).

برخی پژوهشگران بر مبنای این عبارت کتاب دانیال (۱: ۳) «و پادشاه آشفتناز رئیس خواجه‌سرایان خویش را امر فرمود که بعضی از بنی اسرائیل و از اولاد پادشاهان و از شرفا را بیاورد»، معتقدند که او از نسل داود ﷺ بوده و پس از آنکه سال‌ها به‌عنوان مشاور، امین، حاکم و رئیس‌الوزرا در دربار چند پادشاه همکاری داشت، در ۸۴ سالگی (۵۳۴ ق.م) در شهر شوش از دنیا رحلت کرد (سینگر، ۱۹۱۲، ص ۳۱۶). گرچه کتاب مقدس وجود حضرت دانیال ﷺ و وقایع مرتبط با او را مسلم می‌داند، لیکن از دو «دانیال» دیگر نیز نام می‌برد که صرفاً دارای مشابهت اسمی با آن حضرت بوده‌اند:

۱. *دانیال پسر داود* که از مادرش *ایجایل* در حبرون زاده شده بود: «و پسران داود که برای او در حبرون زاییده شدند، اینان‌اند: نخست‌زاده‌اش آمنون از آحیئوعم یزرعیلیه؛ و دومین دانیال از ایجایل کرملیه» (اول تواریخ ایام ۳: ۱) و او را کیلاب نیز می‌گفتند: «و دوشم کیلاب از ایجایل زن نابال کرملی، و سوم آبشالوم پسر معکه دختر تلمای پادشاه جشور» (دوم سموئیل ۳: ۳)؛

۲. فردی روحانی از خانواده *ایتامار* که با عزرا از بابل به اورشلیم بازگشت. وظیفه او مهر کردن پیمان‌نامه‌های عزرا بود (عزرا ۸: ۲؛ نحمیا ۱۰: ۶).

حال که کتاب مقدس وجود تاریخی *دانیال* را تأیید می‌کند، سؤال مهم این است که آیا او در زمره پیامبران قرار می‌گیرد یا صرفاً حکیمی زبردست بوده که به‌واسطه آموزش‌هایی که در دربار سپری کرده، به چنان مقام والایی دست یافته است که نویسندگان کتاب مقدس نتوانسته‌اند از گنجاندن نام او در متن مقدس شانه خالی کنند.

۱. پیامبری دانیال؛ آری یا نه؟

واژه «نبی» در عهد عتیق به کسی اطلاق می‌شود که پیامی را از طرف خدا دریافت کرده است. پیام الهی نیز غالباً تفسیری از رویدادهای پیش‌آمده است که خداوند برای پیامبرش بازگو می‌کند؛ لیکن نبی در برخی از موارد به پیش‌بینی و پیش‌گویی آینده نیز می‌پردازد (اولوحده، ۲۰۱۴؛ نایسن، ۲۰۱۹، ص ۲-۱)؛ نکته‌ای که در کتاب دانیال نبی مشهود است. با توجه به این تعریف، درباره نبوت یا عدم نبوت دانیال ﷺ دو دیدگاه اصلی وجود دارد.

۱-۱. قائلین به عدم نبوت دانیال ﷺ

دسته‌ای از پژوهشگران بر این ادعا شواهدی ذکر می‌کنند:

الف) برخی منابع از او با عنوان حکیمی ممتاز در زمانه‌اش نام می‌برند. در این منابع آمده است که عنایت الهی شامل حال او شده و در نتیجه حکمت و دانش ممتازی درباره‌ی پایان جهان به او اعطا شده است؛ دانشی که انبیایی همچون حجی، زکریا و ملاکی ﷺ از آن بی‌بهره بودند (گینزبرگ، ۲۰۰۳، ص ۱۰۹۵-۱۱۱۵)؛

ب) برخی از محققان او را یکی از حاشیه‌نویسان کتاب مقدس می‌دانند. سنت‌های یهودی متأخر، به‌ویژه بر مبنای عبارات گمارا و تلمود بابلی، کتاب دانیال را در زمره حاشیه‌های عهد عتیق قرار می‌دهند و در واقع اصلاً به دانیال ﷺ اشاره‌ای نمی‌کنند (کالینز، ۱۹۹۳، ص ۵۲؛ کاج، ۱۹۸۵)؛

ج) برخی معتقدند: اگر نویسنده‌ای متعلق به عصر مکابیان باشد، پیش‌بینی‌های او بیشتر برای دوره خاصی با عنوان vaticinia exeventu یا همان وقایع مرتبط با دوره پیش‌بینی است. بنابراین چنین فردی را نمی‌توان پیامبر دانست (اولوجده، ۲۰۱۴)؛

د) برخی نیز معتقدند که نبوت با حجی، زکریا و ملاکی ﷺ به پایان می‌رسد و در کتاب مقدس عبری کتاب او در زمره کتب انبیا قرار نمی‌گیرد؛ زیرا محتوای آن با محتوای کتب انبیا سازگاری ندارد (استون، ۲۰۱۱، ص ۶۸).

۱-۲. قائلین به نبوت دانیال ﷺ

در مقابل، بیشتر محققان معتقدند که دانیال ﷺ یکی از انبیای بزرگ بوده است (کالینز، ۱۹۹۳، ص ۱). او پیامبری بود که علاوه بر انجام وظایف رسالت، در امور مملکتی و اداره کشور همکاری می‌کرد. بر مبنای این دسته از متون، مناصب حکومتی دانیال ﷺ، نه‌تنها در پیشبرد وظایف مرتبط با رسالتش (دغدغه برای نجات مردم و گسترش یکتاپرستی) مانعی شمرده نمی‌شد، بلکه بهترین ابزار برای ورود به دربارها و ابلاغ دین الهی برای درباریان و به‌ویژه پادشاهان بزرگ آن عصر قلمداد می‌شد. ادله‌ای که این قول را محتمل‌تر می‌داند، عبارت‌اند از:

الف) تمام آنچه دانیال ﷺ برای نبوکدنصر و بلشصر پیش‌بینی کرد، به‌وقوع پیوست که نشان از قطعیت نبوی بودن مأموریت او بوده است و اعتبار نبی بودن او را برای پادشاه قطعی می‌سازد (باتلر، ۱۹۷۰، ص ۱۶۵-۱۶۶)؛

ب) در ترجمه سبعینیه، کتاب دانیال در زمره کتب انبیا قرار دارد و به‌طور خاص از او با عنوان آخرین فرد از انبیای بزرگ یاد شده است (شیتز، ۲۰۱۰)؛

ج) در نسخه وولگات نیز او آخرین پیامبر بزرگ است و کتاب او مابین حزقیال و هوشع ﷺ قرار دارد (همان)؛
 د) در تلمود به‌عنوان پیامبری که عاقل‌ترین فرد جامعه آن زمان است، معرفی می‌شود. دانیال و یعقوب ﷺ در میدراش، تنها دریافت‌کنندگان الهام آخرالزمانی معرفی می‌شوند. در میدراشی دیگر، خداوند سرنوشت بنی‌اسرائیل و تاریخ روز داوری را برای دانیال ﷺ مکشوف کرد (دوکهان، ۲۰۰۰، ص ۲)؛

ه) اسناد قمران (کاج، ۱۹۸۵) و برخی از سنت‌های یهودی نیز از او به‌عنوان پیامبر نام می‌برند (اولوجده، ۲۰۱۴)؛

و) به گفته یوسفوس (Josephus)، او یکی از بزرگ‌ترین پیامبرانی است که نه تنها به پیشگویی امور آینده می‌پرداخت، بلکه سبب ماندگاری تاریخ عصر او تا به امروز شد (فلاویوس، ۲۰۱۵، ص ۲۹۹)؛
 ز) شخصت‌های مشهور یهودی، همچون *ابن میمون*، *راشی مفسر*، *سعیدیا گائون*، شاعر و فیلسوف *نحمانیدس*، *ابراہانل اقتصاددان* و *اثوب انسان‌شناس*، همگی ضمن بررسی کتاب *دانیال* تلاش کردند تا آن را به عصر بازگشت ماشیح پیوند بزنند. *فرانس روزنروئینگ* (Franz Rosenzweig) به دنبال آن بود که میان تاریخ جهان و پیشگویی‌های *دانیال* ارتباط برقرار سازد. *آبراهام هشل* (Abraham Heschel) *دانیال* را پیامبری منتظر معرفی می‌کند. *آندرہ نسر* (Andre Neher) او را پیامبری در حال دعا معرفی کرده و *الی ویسل* (Elie Wiesel) کتاب او را امیدوارکننده دانسته است (دوکهان، ۲۰۰۰، ص ۱)؛

ح) سنت مسیحی، *دانیال* را پیامبری مرجع معرفی می‌کند (چارلز، ۲۰۰۶، ص ۱۰۷-۱۰۸). حضرت عیسی *علیه السلام* وی را به سبب پیشگویی‌های مداومش «دانیال نبی» نامیده است (متی ۲۴: ۱۵).
 بر این مبنا شاخه‌های متعددی از فرق مسیحی او را پیامبر می‌دانند و کتاب او را در کلیسا قرائت کرده، در ۲۳ ماه قبطی برمهت (Baramhat) برای او مجلس یادبودی برگزار می‌کنند (Copticchurch. net)؛ به علاوه استدلال‌ات الهیاتی خود را بر مبنای کتاب *دانیال* نبی توجیه می‌کنند؛ برای مثال:

- تعبیر «پسر انسان» که در *دانیال* ۷: ۱۳ آمده است (و در رؤیای شب نگریستم و اینک مثل پسر انسان با ابرهای آسمان آمد و نزد قدیم‌الایام رسید و او را به حضور وی آوردند) را بر مسیح حمل می‌کنند؛

- مسیحیان بر مبنای *دانیال* ۲: ۳۴-۳۵ (و مشاهده می‌نمودی تا سنگی بدون دست‌ها جدا شده، پای‌های آهنین و گلین آن تمثال را زد و آنها را خرد ساخت. آن گاه آهن و گل و برنج و نقره و طلا با هم خرد شد و مثل کاه خرمن تابستانی گردیده، باد آنها را چنان برد که جایی به جهت آنها یافت نشد. و آن سنگ که تمثال را زده بود، کوه عظیمی گردید و تمامی جهان را پر ساخت)، عیسی *علیه السلام* را به مثابه آن سنگ می‌پندارند که تمثال را نابود کرده، تمام جهان را تحت سیطره (آیین) خود قرار خواهد داد (پده، ۲۰۱۳، ص ۱۲۱-۱۲۲).

ظاهراً شواهد و مدارک متعددی پیامبر بودن *دانیال* *علیه السلام* را تأیید می‌کند. البته مهم‌ترین شاهد در این زمینه، کتابی از عهد عتیق است که با نام «دانیال» معروف شده است. آیا ائصاف این کتاب به *دانیال* نبی *علیه السلام* نیز با خدشه روبه‌روست یا آنکه دلایل درون‌متنی و برون‌متنی متقنی بر ائصاف آن به *دانیال* نبی *علیه السلام* وجود دارد؟ و مهم‌ترین ویژگی این کتاب چیست؟

۲. کتاب دانیال

در کتاب مقدس دو ویژگی خاص، کتاب *دانیال* را از دیگر کتب انبیا متمایز می‌سازد: اول اینکه این کتاب ترکیبی از دو زبان عبری و آرامی است؛ دیگر آنکه کتاب در دو ژانر روایی/داستانی (۱: ۱-۶: ۲۸) و پیشگویی‌های مکاشفه‌ای (۷: ۱-۱۳: ۱۳) ارائه شده است (سندریکس، ۲۰۱۴، ص ۱؛ اور، ۱۹۸۸، ص ۷۸۲؛ اولوجده، ۲۰۱۴؛ مریل، ۲۰۱۱، ص

۵۴۸-۵۴۹). از این رو، گرچه در مورد جایگاه این کتاب در نسخ مختلف عهد عتیق اختلاف وجود دارد، لیکن این کتاب و حتی نسخه یونانی آن، از دیرباز مورد توجه محققان و فرقه‌ها بوده و تفاسیر زیادی بر آن نگاشته شده است (دوکهان، ۲۰۰۰، ص ۳-۴).

درباره اینکه آیا این کتاب اثر خود دانیال ﷺ است یا شخصی دیگر، دو قول وجود دارد؛ که به چند دلیل به نظر می‌رسد این کتاب اثر خود دانیال ﷺ باشد (باتلر، ۱۹۷۰، ص ۴):

۱. در نیمی از کتاب، دانیال از خودش (در قالب اول شخص) به عنوان کسی نام می‌برد که الهامات را دریافت کرده و در کتاب ثبت نموده است (دانیال ۱۲: ۴)؛

۲. هر خواننده صادقی می‌تواند این نکته را تصدیق کند که همه بخش‌های کتاب به صورت متقابل به یکدیگر مرتبط‌اند و شخصیت دانیال ﷺ در سراسر کتاب همواره یکسان است؛

۳. مسیح ﷺ اعتبار نویسنده بودن دانیال ﷺ را تأیید کرده است (متی ۲۴: ۲۵)؛

۴. ترجمه سبعینیه و کتاب مکابیان تأثیر کتاب دانیال را نشان می‌دهند. سنت یهودی نیز دانیال ﷺ را نویسنده کتاب می‌داند؛

۵. کتاب با نکات ظریفی درباره پیشینه بابل و ایران شروع می‌شود و این یعنی قطعاً باید به دست یک مرد معاصر با این رویدادها نوشته شده باشد؛

۶ کتاب دانیال بر مبنای شواهد درونی (۷: ۱۵، ۸: ۱-۸، ۹: ۲، ۱۰: ۲، ۷: ۱۰، ۱۲: ۱، ۱۱: ۱، ۱۲: ۱۵، ۲۴: ۱۵-۱۶) و بر مبنای نظر برخی از محققان محافظه‌کار کتاب مقدس، توسط دانیال ﷺ نوشته شده است (سندریکس، ۲۰۱۴، ص ۱).

با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین انواع متون یهودی در دوره دوم معبد، داستان‌های یهودی است، کتاب دانیال با روایت ماجرای چگونگی ورود یهودیان به بابل آغاز می‌شود. در واقع باب اول دانیال مقدمه‌ای برای کل کتاب است (اولوجه، ۲۰۱۴)؛ چراکه او از همان ابتدا به دنبال این است تا در قالب داستان با مسئله مهم ایمان به وجود خدا و فهم وجود خدا در زندگی بشر ارتباط برقرار سازد. در ادامه با نقل برخی داستان‌ها که در دربارهای بابل و ایران اتفاق می‌افتد، به همراه نقل رؤیاهایی درباره آینده جهان و بنی اسرائیل، وارد طولانی‌ترین قسمت کتاب (دانیال ۲-۶) می‌شود که به تبیین رویدادهای قرن سوم و اوایل قرن دوم قبل از میلاد می‌پردازد. در قسمت سوم کتاب نیز (دانیال ۷-۱۲) قدرت ایمان به خداوند به نوعی دیگر و در قالب علم غیب دانیال ﷺ و مکاشفات او جلوه‌نمایی می‌کند. داورهای بی‌نظیر دانیال ﷺ که در متون اپوکریفایی عهد عتیق، نسخه یونانی، درج شده است، حکمت فوق‌العاده او را که ناشی از ایمان عمیق او به خداوند است، منعکس می‌سازد (باتلر، ۱۹۷۰، ص ۱۲ و ۲۵۷).

۳. ابعاد شخصیتی دانیال نبی ﷺ

حال که هویت حضرت دانیال ﷺ، نبوت ایشان و منحصر به فرد بودن کتاب دانیال، از جنبه‌های مختلف داستانی،

مکاشفه‌ای و ایمان‌محوری مورد بررسی اجمالی قرار گرفت، در این قسمت به بررسی ابعاد شخصیتی ایشان در جنبه‌های اعتقادی، اخلاقی، رفتاری، فقهی و سیاسی - اجتماعی پرداخته می‌شود.

۳-۱. بعد اعتقادی

۳-۱-۱. توحیدمحوری

ایمان راسخ و توکل به خداوند مهم‌ترین ویژگی دانیال علیه السلام در کتاب اوست (همان، ص ۲۳۵-۲۳۶). واژه ایمان (Faith) از واژه عبری mn در عهد عتیق گرفته شده است. گرچه این واژه چندان در عهد عتیق استعمال نشده است، لیکن بیشتر در قالب افعالی همچون Hope، Trust، Believe و Abound بیان می‌شود. در متون انبیا نیز ایمان عموماً در قالب وفاداری به وظایف معهود ترسیم شده است. از این رو در عهد عتیق، انبیا ایمان خود را در قالب التزام اخلاقی و عملی ابراز کرده‌اند (اشعیا ۳۶: ۳۹-۴؛ ۳۷: ۱۰؛ ارمیا ۱۷: ۵، ۷؛ ۲: ۳۶-۳۷؛ سندریکس، ۲۰۱۴، ص ۵۴). گرچه واژه «ایمان» در کتاب دانیال نبی وجود ندارد، لیکن عمل و گفتار او و اطرافیانش شاهدی بر این مدعاست. خدایی که دانیال نبی علیه السلام به او اعتماد و اعتقاد کامل دارد، خدایی است که:

- قادر مطلق است (دانیال ۲: ۱۷-۲۱). اوست که به پادشاهان و فرمانروایان قدرت حکمرانی کوتاه‌مدت را عطا می‌کند. حکومت نبوکدنصر اولین حکومت بزرگ و قدرت مطلق در جهان (دانیال ۲: ۳۶-۳۸) محسوب می‌شد؛ لیکن همین حکومت با آن عظمت و شکوهش تحت کنترل خداوند و برای هدف او خلق شده بود. نکته‌ای که نبوکدنصر بدان اعتراف می‌کند و قدرت خود را در برابر عظمت قدرت خداوند هیچ می‌بیند و به تعظیم و ستایش خدای دانیال علیه السلام می‌پردازد (دانیال ۴: ۳۴-۳۷). از این رو موضوع اصلی کتاب دانیال، سلطه قدرت خداوند بر پهنه تاریخ است (دانیال ۲)؛ به‌علاوه با توجه به اینکه حکمت، دانش حقیقی و فهم آن، همه از جانب خداست، بشر نمی‌تواند همه نقشه‌ها و برنامه‌های او را درک کند (باتلر، ۱۹۷۰، ص ۷۰).

- مالک بر زمان است و به‌واسطه رخدادهای طبیعی در طول تاریخ، وجود و شخصیتش را آشکار می‌سازد. از این رو تمام پیش‌بینی‌های دانیال علیه السلام، عیناً برای پادشاهانی همچون نبوکدنصر (دانیال ۴) و بلشصر (دانیال ۵) اتفاق افتاد (اعمال ۱۴: ۱۸-۱۵؛ ۱۷: ۲۲-۳۱؛ رومیان ۱: ۱۸-۲۳؛ مزامیر ۱۹: ۱).

- دانای مطلق و حکیم مطلق است و هرگز فراموشکار نیست. وقتی آریوک دانیال علیه السلام را پیش پادشاه می‌برد و او را عنوان فردی معرفی می‌کند که توانایی تعبیر خواب پادشاه را دارد، دانیال علیه السلام در پاسخ می‌گوید: «رازی را که پادشاه می‌طلبد، نه حکیمان و نه جادوگران و نه مجوسیان و نه منجمان می‌توانند آن را برای پادشاه حل کنند؛ لیکن خدایی در آسمان هست که کاشف اسرار می‌باشد» (دانیال ۲: ۲۷-۳۰).

با توجه به این ویژگی‌ها، شایسته است که دانیال علیه السلام در خلوت و جلوت و در سختی و راحتی از اعتقاد به خدای یگانه عقب‌نشینی نکند و تقیدش به وجود خداوند را با توکل، عبادت و ستایش خدا نشان دهد؛ نکاتی که نمود عملی‌اش در زندگی دانیال نبی علیه السلام بازر است: مبارزه دانیال علیه السلام با بت‌پرستی (دانیال ۳)؛ رد کردن دستور پادشاه برای

تعظیم در برابر بتان؛ نخوردن از غذایی که به‌عنوان قربانی در پیشگاه بتان تهیه شده بود؛ فراموش نکردن خداوند در سخت‌ترین لحظات زندگی، از جمله در قفس درندگان و...

۲-۱-۳. آخرالزمان محوری

در کنار اعتقاد به خداوند، توجه ویژه دانیال نبی ﷺ به مسئله آخرالزمان، سبب جلب توجه محققان به دانیال ﷺ شده است. دانشی که خداوند درباره پایان جهان به او تفویض کرد، دانش منحصر به فردی بود که انبیایی همچون حجی، زکریا و ملاکی ﷺ از آن بی‌بهره بودند. به نقل برخی از محققان، او تمام عمر خود را به این نکته اختصاص داد؛ تا جایی که زمان‌هایی برای پایان جهان و رویدادهای نجات تعیین کرد (گینزبرگ، ۲۰۰۳، ص ۱۰۹۵ و ۱۱۱۵).

تشکیل حکومت «پسر انسان» در آخرالزمان، حکومتی که برتری سلطنت خدا بر همه حکومت‌ها را نشان خواهد داد و جهانی سرشار از خیر به‌وجود خواهد آورد، از نکات مهم آخرالزمانی کتاب دانیال است (دانیال ۷: ۱۳-۱۴؛ ۴: ۱۰-۱۲؛ ۲: ۴۴-۴۵؛ ۷: ۹-۱۴؛ همچنین ر.ک: متی ۲۴: ۳۰؛ ۲۵: ۳۱؛ لوقا ۲۱: ۲۷). حکومت پسر انسان در آخرالزمان حکومتی دائمی است و خداوند بر مبنای آن بر همه انسان‌ها پادشاهی خواهد کرد (دانیال ۱۱: ۲۷؛ ۲۹: ۳۶؛ ۴۵) و تمام قدرت‌های مادی و دنیوی از بین خواهند رفت (دانیال ۲: ۴۴-۴۵). به‌باور مسیحیان، این رویداد در زمان بازگشت مجدد مسیح روی می‌دهد (اول قرن‌تینان ۱۵: ۲۰). برخی از مفسران معتقدند که این نکات اشاره‌ای است به تأسیس دوباره امپراتوری روم در آینده که با پادشاهی خدا همراه خواهد شد (مکاشفه ۲۰: ۴-۶). مسیحیان همچنین معتقدند که دجال، ضد مسیح، که در مکاشفه ۱۳: ۱-۱۴ به‌عنوان جانوری عجیب که از دریا بالا می‌آید، در واقع ترکیبی است از چهار جانوری که در دانیال ۷ ترسیم شده است.

به‌زعم محققان، دانیال ۱۲: ۲-۳ تنها عبارت واضح در عهد عتیق است که به رستاخیز مردگان اشاره می‌کند: «و بسیاری از آنانی که در خاک زمین خوابیده‌اند، بیدار خواهند شد، اما اینان به‌جهت حیات جاودانی و آنان به‌جهت خجالت و حقارت جاودانی. و حکیمان مثل روشنایی افلاک خواهند درخشید و آنانی که بسیاری را به راه عدالت رهبری می‌نمایند، مانند ستارگان خواهند بود تا ابدالآباد». بر مبنای این فقرات، همه انسان‌ها - اعم از خوب و بد - برای داوری نهایی زنده خواهند شد. خوبان به آسایش ابدی خواهند رسید و بدکاران عقوبت و شرمساری نصیبشان خواهد شد (بدا، ۲۰۱۳، ص ۱۲۲).

۳-۱-۳. توجه به معبد

پس از دستور کورش به دانیال ﷺ برای بازسازی معبد، او عزرا و زروبابل را به پادشاه معرفی کرد و از مردم خواست تا با بنی اسرائیل بازگردند و به بازسازی معبد همت گمارند (استینمن، ۲۰۰۸، ص ۵۱۳). گرچه عده زیادی به سخنان او عمل نکردند (گینزبرگ، ۲۰۰۳، ص ۱۰۹۵ و ۱۱۱۳)، لیکن همین نکته نشان‌دهنده دغدغه او برای بازسازی معبد به‌عنوان نماد آیین یهود است.

قوت بعد اعتقادی دانیال علیه السلام باعث شد:

اولاً در شرایط سرنوشت‌ساز فرشته الهی به یاری دانیال علیه السلام بیاید و او را تسلی دهد. برای مثال، زمانی که دانیال علیه السلام از ترس داریوش به سرزمین فارس فرار کرد، فرشته خدا بر او ظاهر شد و به او گفت که از پادشاه نه‌راس؛ من مراقب تو هستم. مدتی بعد او نامه‌ای از داریوش دریافت کرد که از او درخواست کرده بود تا به شوشتر برگردد. از همین رو دانیال علیه السلام به شوشتر بازگشت و مورد توجه بیشتر داریوش قرار گرفت. همچنین زمانی که پادشاه بدون دلیل و مدرک دانیال علیه السلام را به زندان انداخت، فرشته الهی با نابینا ساختن پادشاه به او فهماند که به سبب زندانی کردن فرد با تقوایی چون دانیال علیه السلام، این اتفاق برای او افتاده است؛ از این رو پادشاه برای بازگشت بینایی اش دانیال علیه السلام را از زندان آزاد کرد. آزاد شدن دانیال با بینایی پادشاه همراه شد. از همین رو پادشاه از باب تشکر از دانیال علیه السلام هدایای زیادی به او و طرفدارانش داد و همین ماجرا سبب شد که افراد زیادی با دیدن قدرت برتر خدای دانیال علیه السلام قانع شوند و به خدای او ایمان آورند (باتلر، ۱۹۷۰، ص ۳۷۱-۳۸۶):

ثانیاً علم تعبیر خواب و رؤیا به او عنایت شد و در نتیجه آن او به مناصب مهمی در دربار پادشاهان دست یافت (دانیال ۴: ۹). همچنین خداوند اخبار زیادی از آینده به او عنایت کرد. از این رو بسیاری از مفسران در تفسیر آنچه در دانیال ۳: ۴-۶ با عنوان «روح فاضل در او بود» آمده است، گفته‌اند: مراد این است که خداوند این عطایا و مواهب را مستقیماً و به صورت فراطبیعی به او عطا کرده است (همان، ص ۳۳۰).

۳-۲. بعد اخلاقی

بررسی دقیق کتاب دانیال نبی علیه السلام و سایر نکاتی که در عهدین درباره شخصیت دانیال علیه السلام گفته شده است، مخاطب را با ویژگی‌های اخلاقی متعدد این پیامبر خدا آشنا می‌سازد؛ ویژگی‌هایی که نشان‌دهنده تهذیب نفس اوست. در ادامه به بررسی برخی از برجسته‌ترین ویژگی‌های او می‌پردازیم.

۳-۲-۱. تواضع و ادب

دانیال نبی علیه السلام به واسطه توطئه دشمنان و با دستور پادشاه، به چاه شیرها انداخته شد. سه روز بعد وقتی پادشاه از بالای دهنه چاه او را صدا زد، دانیال علیه السلام با احترام جواب پادشاه را داد: «ای پادشاه! تا به ابد زنده باش! خدای من فرشته خود را فرستاده، دهان شیران را بست تا به من ضرری نرسانند؛ چون که به حضور وی در من گناهی یافت نشد و هم در حضور تو، ای پادشاه! تقصیری نورزیده بودم» (دانیال ۶: ۲۱-۲۲). ایمان و توکل دانیال علیه السلام به خداوند و همچنین احترام او به پادشاهی که او را به کام مرگ فرستاد، سبب شد که داریوش در طی فرمانی همه مردم سرزمینش را ملزم سازد تا به خدای دانیال علیه السلام احترام نهند (دانیال ۶: ۱۸-۱۰).

به علاوه برخی از اوقات، اطرافیان پادشاه از ترس واکنش شدید پادشاه از بیان نکات مهم عاجز بودند؛ لیکن

دانیال نبی ﷺ، کسی که هم از طبقهٔ پست اسرا و هم فردی غریب بود، با صراحت و بی‌باکی، البته همراه با تواضع، با آنها گفت‌وگو می‌کرد و اشتباهاتشان را به آنان گوشزد می‌نمود.

رفتار متواضعانهٔ دانیال ﷺ، ناشی از تواضع او در برابر خداوند است؛ خدایی که رازها را برایش منکشف می‌سازد (دانیال ۲: ۲۵-۳۰). وقتی رئیس خدمتکاران به‌دستور پادشاه به دانیال ﷺ و همراهانش فرمان داد تا از غذای پیشکشی بتان بخورند، با توجه به حرمت اکل آن غذا در شریعت موسوی، دانیال ﷺ مؤدبانه و با ارائهٔ پیشنهادی، از رئیس خدمتکاران خواست تا آنها در خوردن غذایی که از پیشکش غذاهای بتان تهیه شده است، مجبور نباشند. ادب دانیال ﷺ در این رویداد باعث شد که در ادامه، رئیس خدمتکاران به‌سوی او متمایل شود و با مهربانی و شفقت با او برخورد کند (دانیال ۱: ۱-۲۱).

۲-۲. ۳. متملق نبودن

برخلاف مجوسیان، جادوگران، فالگیران و کلدانیانی که به‌عنوان معبران خواب در دربار پادشاهان حضور داشتند و دائماً اهل تملق و چاپلوسی بودند (دانیال ۲: ۴؛ ۳: ۳؛ ۹: ۶؛ ۶: ۶)، دانیال نبی ﷺ بدون تعریف و تمجید از پادشاه، با جسارت تمام به بیان تعبیر خواب می‌پرداخت.

علاوه بر موارد یادشده می‌توان به نجابت، شفقت، تحمل امور نامعقول و سخت، شخصیت امانت‌دار، صادق و تمام و کمال او اشاره کرد. نکاتی که سبب شد او نزد پادشاهانی که به خدا ایمان نداشتند، به فردی مورد اعتماد بدل شود. او به‌سبب صداقت و دانشوری‌اش توانست پادشاهان بابل را مجاب کند که او را به‌عنوان رئیس فرماندهان و حکام منصوب کند؛ تا جایی که در زمان *داریوش*، او یکی از سه نواب خاص پادشاه بود (دانیال ۲: ۴۶-۴۹؛ ۵: ۱۶-۸؛ ۶: ۹-۱).

۳-۳. بعد رفتاری

۱-۳-۳. رعایت عدالت و عدم ملاحظهٔ موقعیت طرفین دعوا

در جوانی دانیال ﷺ، آوازهٔ حکمت او به گوش همگان رسیده بود. وقتی ماجرای اتهام سوسنه به بی‌عفتی در شهر پیچید و محکوم به مرگ شد، با توجه به اینکه سوسنه از یهودیان متعصب و پایبند به شریعت بود، اطرافیان او برای چاره‌جویی نزد دانیال ﷺ آمدند و از او کمک خواستند. در این ماجرا، دانیال ﷺ بدون جانبداری از طرفین خصمه و برای احراز زانی سوسنه، دو نفری را که او را به زنا متهم کرده بودند، جداگانه مورد استفسار قرار داد و در نتیجه مشخص شد که سخنان آنان با یکدیگر تناقض دارد و بدین‌سان، هم سوسنه از مرگ رهایی یافت و هم آن دو نفر، با اینکه از سرشناسان یهود بودند، به سزای عمل خود رسیدند (رسول‌زاده و باغبانی، ۱۳۸۷، ص ۳۶۹-۳۷۵).

۲-۳-۳. رفاه و آسایش همهٔ مردم

دانیال نبی ﷺ علاقهٔ زیادی به خدمت به هم‌وطنان یهودی‌اش داشت؛ از این‌رو به همهٔ مردمش، نه از بابت

کوتاه فکری، بلکه به سبب پرهیزگاری و فروتنی اش، عشق می ورزید و از آنها در زمان اسارت حمایت می کرد؛ به ویژه آن زمان که در دربار پادشاهان به مناصب درخوری دست می یافت، مردم را فراموش نمی کرد و درهای امیدواری و رفاه بیشتر را به روی اسرا و حتی غیریهودیان می گشود. به علاوه رفاه، آسایش و شادکامی پادشاه نیز یکی از دغدغه های دانیال نبی علیه السلام بود؛ تا جایی که نبوکدنصر از او درخواست کرد که به عنوان یکی از وارثان پادشاه شمرده شود و در واقع علاقه زیاد او به دانیال علیه السلام تا حدی بود که تمایل داشت او عضوی از خانواده پادشاهی باشد (گینگزبرگ، ۲۰۰۳، ص ۱۱۰۷).

۳-۳. استفاده از همه ابزارها و موقعیت ها برای پیشبرد هدف

حضرت دانیال علیه السلام با توجه به اینکه هدف اصلی اش به عنوان پیامبر خدا تبلیغ خداپرستی بوده است (دانیال ۲: ۳۵-۳۱)، از همه شرایط موجود و ابزارها به منظور پیشبرد این هدف استفاده می کرد؛ برای مثال:

- نجات یافتن دانیال علیه السلام از قفس درندگان، اثبات بزرگی و عظمت خدای او در برابر بت های بی جان بود. آن حضرت از این نکته برای برتری خداوند بر بت ها استفاده می کرد و پادشاهان را به تعظیم خدا وامی داشت (دانیال ۶: ۱۸-۱۰؛ ۲: ۲۵-۳۰).

- موقعیت عالی دانیال علیه السلام در دربار پادشاهان، عاملی بود تا او با جسارت تمام خاندان پادشاهی را به پرستش خداوند یکتا دعوت کند (دانیال ۲: ۳۵-۲۸).

- دانیال علیه السلام در ماجرای تعبیر خواب نبوکدنصر به پادشاه فهماند که بشر فانی بدون یاری خداوند قدرت تعبیر هیچ خوابی را ندارد (دانیال، ۲: ۲۷).

- وقتی ملکه مادر از دانیال علیه السلام دعوت می کند تا نکاتی را که روی دیوار کاخ بلشصر حک شده است، توضیح دهد، دانیال علیه السلام با غنیمت دانستن فرصت پیش آمده به نقل داستان نبوکدنصر پرداخت که چگونه خداوند نیز او را از تختش به زیر انداخت و پس از قطع ارتباط او با سایر مردم، او را به صورت حیوانی مسخ کرد که در میان دیگر حیوانات زندگی می کرد و همانند گاوها علف می خورد. در واقع در این ماجرا، دانیال علیه السلام از نقل داستان بهره برد تا به پادشاه بفهماند که همه چیز از خداست و این خداست که فردی را بالا می برد یا تنزل می دهد. نقل چنین داستان هایی، علاوه بر پندآموزی به پادشاهان، مؤمنان را تشویق می کند که در دنیای شرک، با وجود خطرات بسیار، با امید به خداوند و مدد او سختی های زندگی در غربت را تحمل کنند (دانیال ۵: ۱۶-۸).

- فرصت سه ساله ای که نبوکدنصر به دانیال علیه السلام و اطرافیان او داد، سبب شد که آنها نکات عملی و حکمی زیادی بیاموزند و در علوم کلدانی و عبری تخصص یابند تا از آنها برای پیشبرد اهداف خود استفاده کنند (فلاویوس، ۲۰۱۵، ص ۳۳۱).

- هر زمانی که فرصت پیش می آمد، دانیال علیه السلام با نصیحت کردن پادشاهان و گوشزد نمودن اشتباهاتشان از آنان می خواست که دست از سرکشی در برابر قدرت خداوند بردارند (دانیال ۷: ۲۴).

– دانیال ﷺ به سبب ایمانش به خدا، اطمینان داشت که خداوند او را در سخت‌ترین شرایط رها نخواهد کرد؛ از این رو در هیچ کاری تصمیم عجولانه نمی‌گرفت و با تحمل رنج‌ها و آزار توانست علاوه بر رهایی از مهلکه‌ها، عظمت خدای خود را بهتر ترسیم کند.

– دانیال ﷺ به پادشاهان هشدار می‌دهد که اگر با بی‌عدالتی، استبداد و خشونت با مردم رفتار کنند و از معیارهای که یک دولت‌مدار باید داشته باشد تخطی کنند، باید منتظر عقوبت‌های سختی باشند؛ همانند آنچه در دانیال ۴ و ۲: ۳۶-۴۹ ذکر شده است.

۳-۳-۴. بهره‌گیری از حکمت‌های الهی در کنار هوش سرشار

بیشتر محققان کتاب مقدسی بر این باورند که حکمت دانیال ﷺ از سوی خدا به او اعطا شده بود تا هم خواب‌ها را تفسیر کند و هم از طریق آنها با مکاشفه الهی ارتباط برقرار سازد. سؤال مهمی که در اینجا پیش می‌آید، این است که چرا در آن دوره، حکمت دانیال نبی ﷺ مهم و بالرش تلقی می‌شود؟ زیرا در بابل آن زمان مردم قاطعانه معتقد بودند که اولاً خدایان از طریق رؤیایها و خواب‌ها تکلم می‌کنند؛ ثانیاً کسی که می‌تواند رؤیایها را تعبیر کند، با خدایان در ارتباط است. از این رو اهمیت حکمت‌هایی که خدا به دانیال ﷺ عنایت کرده بود، آشکار می‌شود (میلر، ۲۰۰۳، ص ۷۱). البته حکمت‌های دانیال نبی ﷺ را باید ناشی از هوش سرشار او دانست که آن هم قطعاً عنایت الهی بوده است. در ادامه، به برخی از این موارد اشاره می‌شود:

– خادمان معبد بت بعل به مردم و حتی شخص پادشاه قبولانده بودند که بعل غذاهای پیشکشی را که مردم نزد بت قرار می‌دهند، شبانه می‌خورد. از این رو کوروش مصرانه از دانیال ﷺ خواست که بت بعل را تجلیل کند، اما دانیال ﷺ فریب این قصه‌های ساختگی را نخورد و با ریختن خاکستر در کف معبد توانست نشان دهد که خادمان معبد پادشاه را فریب داده‌اند؛ زیرا ردپای خادمان و خانواده آنها بر کف زمین نشان‌دهنده آن بود که آنان شبانه به معبد می‌آیند و آن غذاها را با خود می‌برند. بنابراین هوش و ذکاوت دانیال نبی ﷺ در کنار حکمتی که خداوند به او عنایت کرده بود، در اعمال او نمود بارزی داشت (رسول زاده و باغبانی، ۱۳۸۷، ص ۳۷۵-۳۷۷)؛ تا آنجا که حزقیال نبی ﷺ او را یکی از باهوش‌ترین افراد زمانه‌اش معرفی می‌کند (حزقیال ۲۸: ۳).

– هوش و ذکاوت دانیال ﷺ در اولین ماجرای که برای او در بابل پیش آمد نیز مشهود بود. وقتی دستور داده شد که آنها باید از وعده‌های پیشکشی بتان تغذیه کنند، دانیال ﷺ ده روز از رئیس خدمتکاران فرصت خواست تا بدون خوردن این غذاها و تنها با استفاده از سبزیجات، حبوبات و آب، میزان رشد بدن آنها و دیگران را ارزیابی کند. در این رویداد، ذکاوت و باهوشی دانیال ﷺ خود را نشان می‌دهد؛ زیرا اولاً خود را تا مدتی از آن فرمان نجات داد؛ ثانیاً خدا را نافرمانی نکرد تا در نهایت اثرات شوم خوردن غذای پیشکش بتان شامل حال او شود و خود را نجس کند؛ ثالثاً احتمالاً خوردن حبوبات غذایی مقوی‌تر محسوب می‌شود؛ به علاوه ده روز هم مدت زمان زیادی نیست که منجر به شک پادشاه شود (باتلر، ۱۹۷۰، ص ۳۳-۳۷).

رفتارهایی که دانیال علیه السلام انجام داد، در نهایت منجر شد به:

- نجات معجزه‌آسای او از مهلکه‌ها، که موجبات توجه، عزت و احترام بیشتر او نسبت به گذشته شد؛
- پادشاهان هدایای زیادی به او و یهودیان بخشیدند و کوروش آنها را به بازسازی معبد تشویق کرد؛
- نبوکدنصر در مقابل او به زمین افتاد و او را به‌عنوان نماینده‌ی خدایی که تعبیر خواب پادشاه را به او عنایت کرده است، تعظیم و در برابرش سجده کرد و در ادامه، بزرگی خدای دانیال علیه السلام را ستود؛
- اعتراف دیگرانی همچون ملکه‌ی مادر (دانیال ۵: ۱۶-۸) به حکمت بالای دانیال.

۳-۴. بعد فقهی

در جامعه‌ی یهودی آن زمان، افرادی بودند که خود را از اموری که باعث ناپاکی یا حتی نجس شدن آنان می‌شد، حفظ می‌کردند؛ زیرا معتقد بودند که انجام برخی امور همچون قتل، عبادت دیگر خدایان، و در تماس بودن با گوشت خوک یا خوردن آن، شخص یا گروه را ناپاک می‌سازد و هویت مقدس آنان را با تهدید مواجه می‌کند (ونهام، ۱۹۷۹، ص ۱۸-۲۵). در اینکه دانیال علیه السلام به شریعت موسوی متعبد بود، شکی نیست؛ لیکن ظهور و بروز آن را می‌توان در مواردی خاص که در کتاب دانیال ذکر شده است، برشمرد:

- زمانی که *داریوش* به قفس شیرها رفت تا از سرنوشت دانیال علیه السلام مطلع شود، او را صدا زد؛ لیکن هیچ پاسخی نشنید؛ زیرا دانیال علیه السلام در آن زمان در حال گفتن شمع بود؛ پس از آنکه ستایش خداوند به‌پایان رسید، محترمانه پاسخ پادشاه را داد (گینگزبرگ، ۲۰۰۳، ص ۱۱۱۴).

- پادشا به هدف آنکه دانیال علیه السلام و اطرافیانش با خوردن غذای پیشکشی بتان به‌تدریج نرم شوند و راه و منش عبرانی خود را فراموش کنند و آماده‌ی خدمت به او شوند، به خوردن این غذاها دستور داد. از آنجاکه بر مبنای شریعت یهودی خوردن این‌گونه غذاها ممنوع است (لاویان ۷: ۲۲-۲۴؛ ۳: ۱۷؛ مزامیر ۱۴۱: ۴؛ امثال ۲۳: ۱-۳؛ تیتوس ۱: ۱۲-۱۳؛ مکاشفه ۱۸: ۱۴)، دانیال علیه السلام و اطرافیانش او ضمن تعبد به حلال و حرام، از خوردن ممانعت کردند و درواقع از مشارکت در عبادت بتان خودداری ورزیدند.

- دانیال علیه السلام و دوستانش پس از آنکه از پادشاه برای تعبیر خواب درخواست مهلت کردند، گرد هم آمدند و از خدا خواستند تا به آنها کمک کند تا بتوانند قدرت یهوه را به نبوکدنصر نشان دهند. دعایی که از دانیال علیه السلام در دانیال ۲: ۲۰-۲۳ گزارش شده، یکی از جالب‌ترین دعاها در عهد عتیق است که در آن از تعالی و تغییرناپذیری هدف خدا در رویدادها در طول تاریخ یاد شده است. این فقرات، تقید دانیال علیه السلام به دعا به درگاه خداوند را نشان می‌دهد و به‌نوعی چگونگی دعا کردن را نیز آموزش داده است (باتلر، ۱۹۷۰، ص ۱۰۲).

- پس از آنکه همه‌ی مردم موظف به پرستش تمثال پادشاه شدند، دانیال علیه السلام به خانه رفت و در بالاخانه‌ی منزلش به عبادت و پرستش خدا مشغول شد. به‌اعتراف دشمنانی که این صحنه را دیدند، او معمولاً روزی سه بار روی خود را به‌سوی اورشلیم می‌گرداند و خدا را عبادت می‌کرد (دانیال ۶: ۱۸-۱۰).

۳-۵. بعد سیاسی - اجتماعی

کتاب مقدس دانیال را با نوح و ایوب مقایسه می‌کند و زندگی او را شبیه زندگی یوسف پیامبر می‌داند. از نگاه استینمن، دانیال و یوسف هر دو به اجبار به کشوری دیگر رفتند (دانیال ۱: ۷-۱؛ پیدایش ۳۷: ۱۲-۳۶) و به سبب وفاداری به خدا مورد موأخذ و آزار قرار گرفتند (دانیال ۶ و پیدایش ۳۹)؛ همچنین هر دو مشاور و خدمتگزار پادشاهان مشرک همعصرشان بودند (دانیال ۱: ۶؛ پیدایش ۴۱: ۴۶) و برای پادشاهان خود به تعبیر رؤیا پرداختند (دانیال ۲: ۴؛ پیدایش ۴۱: ۳۸-۱) و منصب مهمی دریافت کردند (دانیال ۲: ۴۸؛ ۵: ۲۹؛ پیدایش ۴۱: ۳۹-۴۵). مهم‌ترین شاخه‌های سیاسی - اجتماعی دانیال نبی سه مورد است:

۳-۵-۱. موقعیت برجسته او در دربار

در زمان اسارت در بابل، آن هم در اوان جوانی، مناصب مهمی در دربار پادشاهان - با همه سختی‌هایی که برای او به همراه داشت - کسب کرد. در زمان نبوکدنصر مشاور رسمی پادشاه، حاکم شهر بابل و رئیس الرؤسا (دانیال ۲: ۴۸) بود؛ در عصر بلشصر نفر سوم کشور (دانیال ۵: ۲۹) شمرده می‌شد؛ در دوره کورش نیز از عالی‌منصبان دربار بود (دانیال ۶: ۲۸) و در زمان داریوش رئیس شورای مشورتی سه‌نفره او شد.

۳-۵-۲. سوءاستفاده نکردن از موقعیت سیاسی، و عدالت‌ورزی و درستکاری

بر مبنای آنچه در دانیال ۶: ۵-۴ آمده است، وزیران و والیان بهانه می‌جستند تا شکایتی در امور سلطنت بر دانیال بیاورند، اما نتوانستند هیچ تقصیری بیابند؛ چراکه او امین بود و خطا یا تقصیری در او هرگز یافت نشد. پس آن اشخاص گفتند: «در این دانیال هیچ علتی پیدا نخواهیم کرد، مگر اینکه آن را درباره شریعت خدایش در او بیابیم». دانیال در انجام وظایف سیاسی‌اش قابل اعتماد بود و وفادارانه همه تلاش خود را به کار می‌بست تا از منصبی که در آن قرار دارد، سوءاستفاده نکند؛ به علاوه، همان گونه که در کتاب حزقیال نبی آمده، دانیال همانند نوح و ایوب از درست‌کارترین مردان خدا بوده است (حزقیال ۱۴: ۱۴ و ۲۰).

یوسفیوس، مورخ یهودی، اشاره می‌کند که دانیال در معماری بسیار مهارت داشت و بناهای محکم و مهمی در شهر شوش احداث کرد. مشابه این نکته در مأموریت‌هایی که نبوکدنصر به او محول می‌کند، مشاهده می‌شود. او یک مرتبه برای احداث کانالی به شهر تبریس اعزام می‌گردد و در مأموریتی دیگر موظف می‌شود تا برای احشام علوفه تهیه کند و از اسکندریه گراز به بابل بیاورد. بدیهی است که اگر او در مأموریت‌های محوله صرفاً سود شخصی را در نظر می‌گرفت و از موقعیت سوءاستفاده می‌کرد، دیگر مأموریتی به وی محول نمی‌شد (گینگزبرگ، ۲۰۰۳، ص ۱۰۹۶).

۴. نظر دین مبین اسلام درباره حضرت دانیال

در اسلام، حضرت دانیال یکی از پیامبران بنی اسرائیل است که در ماجرای حمله بخت‌نصر به اورشلیم به بابل

تبعید شد. در زمینهٔ ویژگی‌های فردی و شخصیتی حضرت دانیال^ع، نظر اسلام با دیدگاه بخش یهودیت و مسیحیت چندان منافاتی ندارد. از این رو نکات پیش گفته فی‌الجمله مورد تأیید اسلام است؛ برای مثال:

– روایات اسلامی نیز وجود افراد دیگری با نام «دانیال» را تأیید می‌کند. برای مثال، خداوند به داود^ع فرمان می‌دهد: برو به او (دانیال) بگو که سه بار مرا نافرمانی کردی و من تو را آمرزیدم؛ لیکن اگر یک بار دیگر نافرمانی کنی، تو را نخواهم آمرزید (الکوفی الاهواری، ۱۴۰۲، ص ۷۴؛ الکلینی الرازی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۴۳۵).

– ماجرای به چاه شیران انداخته شدن حضرت دانیال^ع در روایات اسلامی نیز ذکر شده؛ لیکن در اینجا آمده است که دانیال نبی^ع در چاه شیرماده‌ای در بابل افکنده شد؛ شیر از گل چاه تغذیه می‌کرد و دانیال^ع از شیر آن حیوان. وقتی حقوق نبی^ع به دستور خداوند نزدش آمد، بدو گفت: پروردگارت به تو سلام می‌رساند و این خوردنی و آشامیدنی را برای تو فرستاده است و آنها را با سطلی به درون چاه فرستاد. آن حضرت روزها را روزه می‌گرفت و شب‌ها از آن غذا تناول می‌فرمود. دانیال^ع با حمد و ستایش خداوند، نجات از مهلکه‌های دنیا و آخرت را طلب می‌کرد (قمی، ۱۳۶۳، ص ۸۶). وقتی آزار بنی‌اسرائیل به اوج خود رسید، بخت‌نصر در خواب دید که ملائکه فوج فوج از آسمان به زمین می‌آیند و بر سر چاه دانیال^ع به او سلام می‌دهند و او را بشارت به فرج می‌دهند. پادشاه که از عمل خود پشیمان بود، از دانیال^ع عذرخواهی کرد و امور مملکت را به او سپرد و او را به‌عنوان قاضی شهر بابل منصوب کرد. در نتیجه مردمی که از ترس پادشاه مخفی شده بودند، امیدوارانه بازگشتند و بر گرد دانیال^ع جمع شدند تا آنکه دانیال^ع از دنیا رفت (ابن‌بابویه القمی، ۱۳۶۳، ص ۱۵۷؛ الکلینی الرازی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۵۷۱). در تأیید ماجرای به قفس شیرها افتادن حضرت دانیال^ع، از حضرت علی^ع دعایی منقول است که فرمودند: هرگاه درنده‌ای دیدی، بگو: «أعوذُ بربِّ دانیالِ والجبِّ من شرِّ کلِّ اسدٍ مستأسدٍ».

– در روایتی آمده است که حضرت دانیال^ع در ماجرای تعبیر خواب بخت‌نصر، هم اصل خواب و هم تعبیرش را برای پادشاه بیان نمود؛ سپس پیش‌بینی کرد که او سه روز بعد توسط مردی از فارس کشته می‌شود. پادشاه نیز برای اثبات اینکه او در رعایت اصول حفاظت به قدری دقت کرده است که هیچ غریبه‌ای نمی‌تواند به راحتی وارد شهر شود و او را بکشد، سه روز دانیال را در نزد خود نگه داشت تا اگر اتفاقی نیفتاد، او را به سبب دروغ‌گویی‌اش بکشد؛ لیکن در روز سوم، غلام فارسی پادشاه او را کشت (قمی، ۱۳۶۳، ص ۸۶؛ جزایری، ۱۳۹۰، ص ۵۷۹). در قسمت پایانی این دو روایت تعارض وجود دارد: یکی بر زنده ماندن بخت‌نصر دلالت دارد و دیگری بر کشته شدن او، اما از این تعارض که بگذریم، هر دو روایت اشتراکات زیادی دارند. راه‌حل این است که ما اشتراکات هر دو روایت را بپذیریم و به افتراقات توجه نکنیم. زندانی شدن در چاه به‌همراه یک شیر و نجات معجزه‌وار او و تعبیر خواب، از جمله مشترکات هر دو روایت است.

– در تأیید گسترهٔ پادشاهی بخت‌نصر، در روایتی آمده است که دو پادشاه کافر تمام روی زمین را متصرف شدند: نمرود و بخت‌نصر (ابن‌بابویه القمی، ۱۳۶۲، ص ۲۵۵). افزون بر این، علامه طباطبائی در تفسیر آیهٔ ۵ سورهٔ اسرا به

این نکته اشاره می‌کند: چنان که از تاریخ بنی اسرائیل استفاده می‌شود، نخستین کسی که بر آنها هجوم آورد و بیت المقدس را ویران کرد، بخت/نصر پادشاه بابل بود (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۳، ص ۴۴-۴۵؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۲۹).

- ماجرای خواب دیگر بخت‌نصر زمانی روی داد که حضرت دانیال ﷺ در زندان بود. وقتی خبر خواب پادشاه و عدم تعبیر آن از سوی معبران به گوشش رسید، با احترام از زندانبان خواست تا نزد پادشاه برود و بگوید که دانیال ﷺ می‌تواند خواب او را تعبیر کند. وقتی آن حضرت وارد مجلس شد، برخلاف دیگران به پادشاه سجده نکرد. بخت‌نصر از او پرسید: چرا به من سجده نکردی؟ حضرت در پاسخ فرمود: من پروردگاری دارم که علم تعبیر خواب را از او گرفته‌ام و فقط او را سجده می‌کنم و اگر غیر او را سجده کنم، این علم از من سلب می‌شود. آن‌گاه به تعبیر خواب بخت‌نصر پرداخت. انتهای خواب پادشاه درباره سنگی بود که از آسمان می‌آید و بت را نابود می‌کند. در روایات اهل بیت ﷺ آمده است: منظور دینی است در آخرالزمان که درهم‌شکننده دین‌های دیگر است. خداوند پیامبری درس ناخوانده از عرب مبعوث می‌کند که بر همه امت‌ها و دین‌ها تفوق می‌یابد و در نتیجه آن سنگ تمام دنیا را خواهد گرفت. در ادامه، بخت‌نصر نزد خانواده و خدمتکاران خود به حکیم بودن دانیال ﷺ اعتراف می‌کند و از آنها می‌خواهد که علوم را از او فراگیرند و از او اطاعت کنند و اگر دو رسول، یکی از سوی پادشاه و یکی از سوی او نزدتان آمدند، اول طرف رسول دانیال ﷺ را بگیرید (راوندی، ۱۴۰۹، ص ۲۵۵).

- در کتاب دانیال آمده است که به آتش افکنده شدن دوستان حضرت دانیال ﷺ مربوط به زمان بخت‌نصر است؛ لیکن در روایات آمده است که حکومت بخت‌نصر پس از ۱۸۷ سال به پسرش مهرویه (یا قهروه) به ارث رسید و در عصر مهرویه، او دانیال ﷺ و شعیبان او را در گودالی از آتش انداخت؛ لیکن وقتی دید که آتش آنها را نمی‌سوزاند، درندگان را در آن گودال رها کرد؛ ولی باز هم آنها نجات یافتند. برخی بر این باورند که این ماجرا به آیات اصحاب اخدود اشاره دارد که در سوره بروج (۸۴) آمده است (ابن کثیر، ۱۳۸۸، ج ۷، ص ۲۶۰-۲۶۱؛ قرطبی، ۱۹۶۷، ج ۱۹، ص ۲۹۰؛ ابن بابویه القمی، ۱۳۶۳، ص ۲۲۵؛ طبری، ۱۴۱۰، ص ۱۳). برخی نیز بر این باورند که ماجرای اصحاب اخدود بیش از یک بار اتفاق افتاده و یکی از مصادیق آن در زمان دانیال نبی ﷺ بوده است (ثعلبی، ۱۴۰۱، ص ۴۳۸). البته ناگفته نماند که برخی از محققان این داستان را در زمره اسرائیلیات قرار داده‌اند (علی، ۱۳۵۵، ج ۶، ص ۶۱۵؛ بیومی مهران، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۶۴).

- در ماجرای اتهام به سوسنه، در روایات آمده است که آن دو قاضی به او گفتند: اگر خواسته ما را اجابت نکنی، شهادت می‌دهیم که تو مرتکب زنا شده‌ای تا تو را سنگسار کنند. وقتی روز سنگسار فرارسید، وزیر در مسیر رفتن به محل اجرای حکم، کودکانی را دید که مشغول بازی‌اند. دانیال ﷺ که در میان آنان بود، در قالب بازی کودکانه به وزیر فهماند که چگونه می‌تواند بی‌گناه بودن سوسنه را اثبات کند. وزیر با تماشای دقیق ماجرا، پس از آنکه فهمید چگونه می‌توان درستی یا نادرستی ادعای دو قاضی را ثابت کرد، نزد پادشاه رفت و پادشاه با جدایی انداختن میان دو

قاضی و بازجویی جداگانه از آن دو، توانست بی‌گناهی سوسنه را اثبات کند (الطوسی، ۱۳۶۴، ج ۶ ص ۱۳۰۹؛ الکلینی الرازی، ۱۴۳۰، ج ۷، ص ۴۲۶).

– در ماجرای ظرف‌های معبد و بلشصر، در روایات آمده است که این فرد پسر بخت‌نصر (مهرویه) بوده است. همسر مهرویه زن دانایی بود که تربیت‌یافتهٔ مکتب دانیال علیه السلام بود. او شوهرش را پند می‌داد که پدرت در هر کاری با دانیال علیه السلام مشورت می‌کرد؛ لیکن او برخلاف پدرش بیشتر به آزار دانیال علیه السلام می‌پرداخت؛ در نتیجه خداوند پشه‌ای را فرستاد که از سوراخ بینی او به مغز سرش رفت و تا چهل شب او را آزار می‌داد تا اینکه در نهایت به جهنم واصل شد (راوندی، ۱۴۰۹، ص ۲۲۸).

۴-۱. زندگی و شخصیت حضرت دانیال علیه السلام

گرچه در خصوص کتاب منتسب به دانیال نبی علیه السلام، روایات اسلامی ساکت‌اند و بنابراین نمی‌توان نظر قاطعی در این باره مطرح کرد، لکن دربارهٔ شخصیت حضرت دانیال علیه السلام نکات مهمی در روایات اسلامی یافت می‌شود؛ همچون: حضرت علی علیه السلام فرمودند: دانیال علیه السلام یتیمی بود که پدر و مادر نداشت و پیرزنی از بنی‌اسرائیل او را تربیت کرد (الطوسی، ۱۳۶۴، ج ۶ ص ۱۳۰۹؛ الکلینی الرازی، ۱۴۳۰، ج ۷، ص ۴۲۶).

– درباریان دانیال علیه السلام را می‌شناختند و از علم تعبیر خواب او آگاهی داشتند. امام رضا علیه السلام فرموده‌اند که حتی پادشاه نیز به سبب منزلت دانیال علیه السلام به قدری به او علاقه داشت که مایل بود فرزندی همانند او داشته باشد؛ از این رو نزد حضرت دانیال علیه السلام آمد و این نکته را با او در میان نهاد تا آنکه حضرت دانیال علیه السلام راهکاری به او پیشنهاد کرد (راوندی، ۱۴۰۹، ص ۲۳۰).

– حضرت دانیال علیه السلام از پیامبران بسیار محبوب بنی‌اسرائیل بود؛ به اندازه‌ای که وقتی فهمیدند پادشاه او را به زندان افکنده است، در انتظار آزادی و گشایش کار او بودند؛ زیرا می‌دانستند که تنها راه‌هایی آنها از فلاکت، بدبختی، آزارها و شکنجه‌های ایام اسارت، زمانی است که حامی اصلی آنان، یعنی دانیال نبی علیه السلام، در کنارشان باشد و در اموراتشان به آنها مشوره دهد. ظاهراً این نکته نیز صحیح است؛ زیرا هرگاه ایشان منصبی مهم را بر عهده می‌گرفت، آزار بنی‌اسرائیل متوقف می‌شد. البته بیشتر آنان به دلیل غیبت طولانی او، در دین متزلزل شدند (ابن‌بابویه القمی، ۱۳۶۳، ص ۱۵۷).

– در روایات اسلامی دربارهٔ پیامبری حضرت دانیال علیه السلام شکی نیست (العاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۴، ص ۳۸۴؛ الکلینی الرازی، ۱۴۳۰، ج ۲، ص ۳۰۲). امام باقر علیه السلام در پاسخ به سؤالی دربارهٔ علم تعبیر خواب حضرت دانیال علیه السلام فرمودند: بله؛ به علاوه وحی الهی بر او نازل می‌شد (الکلینی الرازی، ۱۴۳۰، ج ۱، ص ۳۵)؛ پیامبر بود و از جمله افرادی بود که خدا این علم را به او آموخته بود؛ راست‌گفتار، درست‌کردار، حکیم، دانا، اهل عبادت و محب اهل‌بیت علیهم‌السلام بود (راوندی، ۱۴۰۹، ص ۲۲۹).

– دربارهٔ حضرت دانیال علیه السلام داستانی در روایات اسلامی آمده است که در منابع ادیان وجود ندارد. روایت شده است

که دانیال نبی ﷺ برای سوار شدن بر یک کشتی، به صاحب کشتی قرص نانی در عوض پول داد، اما کشتیبان با بی‌احترامی به نان، موجبات ناراحتی حضرت را فراهم کرد. دانیال ﷺ نیز دعا کرد: خدایا! نان را گرامی دار. در نتیجه خشکسالی شد و مردم در مضیقه افتادند؛ تا اینکه در نهایت در ماجرای قضاوت دانیال نبی ﷺ میان دو مادری که از شدت گرسنگی با خود قرار گذاشته بودند که به نوبت فرزندانشان را بکشند و بخورند، لیکن مادر دوم از کشتن فرزند خود شانه خالی کرد، از خداوند خواست که دوباره رحمتش را بر بنی اسرائیل نازل کند. این داستان بر فرض صحت، هم نشان‌دهنده مقام والای آن حضرت در پیشگاه خداوند است و هم از عهده‌دار بودن منصب قضاوت و داوری در میان مردم حکایت دارد (جزایری، ۱۳۹۰، ص ۵۹۹-۶۰۰).

نتیجه‌گیری

حضرت دانیال نبی ﷺ در ایام پادشاهی یوشیا به بابل تبعید شد؛ نکته‌ای که کتاب مقدس با اشاره به آن، وجود تاریخی چنین فردی را مسلم می‌پندارد. اشاره به کودکی دانیال نبی ﷺ، یتیم شدن و پرورش او توسط پیرزنی از بنی اسرائیل، نکته‌ای متفاوت در زندگی آن حضرت است که در روایات اسلامی ذکر شده است.

گرچه درباره نبوت حضرت دانیال ﷺ هر دو طرف مدعا شواهدی ارائه می‌کنند، لیکن با توجه به قوت شواهد مرتبط با نبی بودن آن حضرت، همراه با تأیید دین اسلام، در نبوت آن حضرت تردیدی نباشد. همین اختلاف، در خصوص کتابی که به نام دانیال جزء کتب قانونی عهد عتیق است نیز وجود دارد. بیشتر محققان بر مبنای دلایلی، علاوه بر آنکه مؤید منحصر به فرد بودن این کتاب‌اند، استناد آن به حضرت دانیال ﷺ را نیز تأیید می‌کنند.

توحیدمحوری به همراه ایمان و توکل همیشگی حضرت دانیال ﷺ به خداوندی که قادر مطلق، مالک بر زمان و مکان، و دانای مطلق است، در کنار اعتقاد به آخرالزمان و تشکیل حکومت پسر انسان، و توجه به معبد به عنوان قبله‌گاه یهودیان، از مهم‌ترین شاخصه‌های بعد اعتقادی دانیال نبی ﷺ است؛ نکاتی که مورد تأیید اسلام است. البته در روایات اهل بیت ﷺ در خصوص نکاتی که حول محور آخرالزمان از حضرت دانیال ﷺ نقل شده، به ظهور دینی که بر تمام ادیان تفوق می‌یابد، اشاره شده است.

متعلق نبودن، تواضع و ادب، در کنار صداقت و امانت‌داری، از مهم‌ترین ابعاد اخلاقی دانیال نبی ﷺ به‌شمار می‌رود. به علاوه، رعایت عدالت و عدم ملاحظه موقعیت طرفین دعوا در قضاوت‌ها، داشتن دغدغه رفاه و آسایش همه مردم حتی پادشاهان، استفاده از همه ابزارها برای پیشبرد اهداف والایی همچون تبلیغ خداپرستی، و بهره‌گیری از حکمت‌ها با هوش سرشاری که خداوند به او عنایت کرده بود، نمونه‌هایی از ابعاد رفتاری دانیال نبی ﷺ هستند.

تقید به حلال و حرام، انجام عبادات و رسوم مذهبی و غافل نشدن از خداوند را می‌توان از ویژگی‌های آن حضرت در بعد فقهی برشمرد. درست است که ایشان موقعیت برجسته‌ای در دربار پادشاهان کسب کردند، لیکن با سوءاستفاده نکردن از این موقعیت‌ها و رعایت عدالت و درست‌کاری، تبحر خود را در آشنایی به زمانه‌ای که در آن

قرار داشتند و در واقع تبحر خود را در بعد سیاسی - اجتماعی به دیگران نشان دادند؛ به گونه‌ای که تحسین دیگران را به همراه داشت.

با توجه به این نکات، در مقام جمع‌بندی می‌توان گفت که در متون مختلف ادیان ابراهیمی، درباره شخصیت، زندگی و شاخصه‌های مهم حضرت دانیال علیه السلام تفاوت چندانی وجود ندارد و استفاده صحیح و مناسب از این نقاط اشتراک می‌تواند به هم‌گرایی و صمیمیت میان پیروان ادیان ابراهیمی بینجامد.

منابع

کتاب مقدس.

- ابن بابویه القمی، محمد بن علی، ۱۳۶۲، *الخصال*، ج چهارم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- _____، ۱۳۶۳، *کمال الدین و تمام النعمه*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، ۱۳۸۸ق، *تفسیر*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- بیومی مهران، محمد، ۱۴۰۸ق، *دراسات تاریخیه من القرآن الکریم*، بیروت، دارالنهضة العربیه.
- ثعلبی، ابی اسحاق احمد بن محمد، ۱۴۰۱ق، *قصص الانبیاء*، بیروت، المكتبة الثقافیة.
- جزایری، نعمت‌اله، ۱۳۹۰، *قصص الانبیاء: داستان پیامبران از آدم تا خاتم*، ترجمه مهدی امیریان، تهران، فخر دین.
- راوندی، قطب‌الدین، ۱۴۰۹ق، *قصص الانبیاء*، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه.
- رسول‌زاده، عباس و جواد باغبانی، ۱۳۸۷، *اپوکریفای عهد عتیق*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ﷺ.
- طباطبائی، سید محمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۴۱۰ق، *نوادیر المعجزات فی مناقب الائمة الهداه*، قم، مؤسسه الامام مهدی ﷺ.
- الطوسی، محمد بن حسن، ۱۳۶۴، *تهذیب الاحکام فی شرح المقننه للشیخ المفید*، حقه و علق علیه حسن الموسوی الخراسان، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- العالمی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ق، *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البيت ﷺ.
- علی، جواد، ۱۳۵۵ق، *المفصل*، بیروت، دارالعلم للملایین.
- قرطبی، محمد، ۱۹۶۷، *الجامع لاحکام القرآن*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳، *تفسیر قمی*، قم، دارالکتاب.
- الکلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۳۰ق، *الکافی*، مع تعلیقات نافع مأخوذه من عده شروح صححه و قابله و علق علیه علی اکبر الغفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- الکوفی الهازوی، حسین بن سعید، ۱۴۰۲ق، *الزهده*، تحقیق و اخراج و تنظیم غلامرضا عرفانیا، تهران، ابوالفضل الحسینیان.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- Butler, Paul. T. Daniel, 1970, College Press, Joplin, Missouri.
- Butterworth, Hezekiah, 1897, "The Education of the Young Prophet Daniel", *The Biblical World*, p. 444-453.
- Charles, Robert Henry, 2006, *A critical and exegetical commentary on the book of Daniel*, Wipf and Stock Publishers.
- Collins, John J. Daniel, 1993, *A Commentary on the Book of Daniel*, Hermeneia, Minneapolis, Fortress.
- Collins, John J. Daniel, 1984, *with an introduction to Apocalyptic Literature*, Vol. 20, Wm. B. Eerdmans Publishing.
- Doukhan, Jacques, 2000, *Secrets of Daniel: wisdom and dreams of a jewish prince in exile*, Review and Herald Pub Assoc.
- Flavius, Josephus, 2015, *Antiquities of the Jews*, Translated by William Whiston, Retrieved on 15.
- Ginzberg, Louis, 2003, *Legends of the Jews*, (2-Volume Set), The Jewish Publication Society.
- Gordon J. Wenham, 1979, *The Book of Leviticus*, Grand Rapids, William Eerdmans Publishing Company.
- Koch, Klaus, 1985, "Is Daniel also among the prophets?", *Union Seminary Review*, N. 39(2), p. 117-130.

- Merrill, Eugene H, Mark F. Rooker, and Michael A. Grisanti, 2011, *The world and the word: An introduction to the Old Testament*, B&H Publishing Group.
- Miller, Stephen R, 2003, *The New American Commentary: An Exegetical and Theological Exposition of the Holy Scripture NIV Text*, Daniel. Nashville: Broadman and Holman Publishers.
- Nissinen, Martti, 2019, *Prophets and prophecy in the Ancient Near East*, Vol. 41, SBL Press.
- Noegel, Scott B and Brannon M. Wheeler, 2010, *The A to Z of Prophets in Islam and Judaism*, Vol. 176.
- Olojede, Funlola, "«Daniel» more than a prophet? Images, imagery, imagination, and the mashal in Daniel 2", *Old Testament Essays*, N. 27(3), p. 945-959.
- Orr, James, 1988, *The International standard Bible encyclopedia*.
- Scheetz, Jordan, 2010, "Daniel's position in the Tanach, the LXX-Vulgate, and the Protestant canon", *Old Testament Essays*, N. 23(1), p. 178-193.
- Sendriks, Romans, 2014, *The Theology theme of the book of Daniel*, North Greenville University.
- Singer, Isidore, and Cyrus Adler, 1912, *The Jewish encyclopedia: a descriptive record of the history, religion, literature, and customs of the Jewish people from the earliest times to the present day*, Funk and Wagnalls.
- Steinmann, Andrew E, 2008, "A Chronological Note: the Return of the Exiles under Sheshbazzar and Zerubbabel (Ezra 1-2)", *Journal of the Evangelical Theological Society*, N. 51(3), p. 513.
- Stone, Michael E, 2011, *Ancient Judaism: new visions and views*, Wm. B. Eerdmans Publishing.
- "The Departure of the great prophet Daniel". Copticchurch. net. Retrieved 2019/10/28

